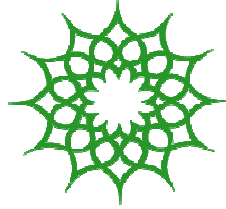

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده ادبیات

پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته زبان و ادبیات عرب

عنوان پایان نامه
بررسی و شرح ابیات حکمی و اندیشه های اسلامی
«کعب بن زهیر»
استاد راهنما
دکتر سید حمید طیبیان

استاد مشاور
دکتر قیس آل قیس

پژوهشگر
لادن محمدیان مغامیر

بهمن ماه ۱۳۸۹

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده ادبیات

هیأت داوران در تاریخ / /
پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عرب خانم
لادن محمدیان مغمیر

تحت عنوان
بررسی و شرح ایات حکمی و اندیشه ها اسلامی
«کعب بن زهیر»

- را بررسی کردند و پایان نامه / رساله با درجه به تصویب نهایی رسید.
۱. استاد راهنمای پایان نامه / رساله دکتر	با مرتبه علمی	امضا
۲. استاد مشاور پایان نامه / رساله دکتر	با مرتبه علمی	امضا
۳. استاد داور داخل گروه دکتر	با مرتبه علمی	امضا
۴. استاد داور داخل گروه دکتر	با مرتبه علمی	امضا
۵. استاد داور خارج از گروه دکتر	با مرتبه علمی	امضا
۶. استاد داور خارج از گروه دکتر	با مرتبه علمی	امضا

امضای مدیر گروه

اهداء الى:

من وهبني العيش بعد الخالق المتعال...

الى اعز مخلوق منذ ان نبض قلبي بالحب واحس فؤادي

بالحنان

اليكما يا اماء و ابت اهدي اطروحتي هذه

سپاس و قدردانی

الهی ادای شکر تو را هیچ زبان نیست و دریای فضل تو را کران نیست، هدایت کن بر ما رهی که بهتر از آن نیست.

خداوند مهربان را سپاس می گویم که چراغ هدایت را پیش رویم نهاد و تاریکی راه زندگیم را با نور ربانیش روشن ساخت و فراز و نشیب راه را با لطف بی متتهای خویش برایم هموار ساخت؛ اکنون که به لطف خداوند مراحل انجام این پژوهش به پایان رسیده، برخود لازم می دانم تا قدر دان زحمات تمام کسانی باشم که به نحوی مرا در اجرای این امر یاری نمودند؛ احترام، امتنان و سپاس قلبی خود را به :

✚ استاد راهنمای پایان نامه استاد فرهیخته و بزرگوار دکتر سید حمید طیبیان که بی دریغ مرا در انجام این رساله یاری نمودند.

✚ استاد مشاور پایان نامه دکتر قیس آل قیس (مدیر محترم گروه زبان و ادبیات عرب) ✚ استاد داور پایان نامه جناب آقای دکتر محمد ابراهیم خلیفه شوشتری که زحمت داوری این تحقیق را تقبل نمود.

✚ جناب آقای دکتر ادفرا (رئیس محترم پژوهشکده ادبیات) که در نهایت لطف مرا ارشاد نمود.

✚ جناب دکتر مجتبی محمدی و دوست عزیزم خانم نجمه حسینیان فر و منشیان گروه زبان و ادبیات عرب سر کارخانم نوروزی و فتحی و آقای عزیزی و کلیه پرنسل کتابخانه پژوهشگاه و همه دوستان و عزیزانی که مرا یاری رساندند.

✚ و خانواده عزیزم به پاس حمایت های همه جانبه شان تقدیم می دارم.

چکیده

حکمت از دیر باز مورد توجه اعراب بوده است. اگر به اشعار دوره جاهلی نگاهی بیاندازیم، متوجه می‌شویم که شاعر ضمن مدایح یا مراثی و یا شکوه‌ها و عتاب‌های خود ابیات حکمت آمیزی سروده است، هرچند که محیط طبیعی و اجتماعی‌شان به آنان اجازه نمی‌داد که آراء خود را به صورت یک نظام عمومی ارائه دهند، اما باز هم به اصلاح جامعه خویش، اهمیت داده و در قالب شعر سخنان حکیمانه‌ای سروده‌اند.

باطلوع خورشید اسلام این حکمت‌ها رنگ و صبغه اسلامی به خود گرفت و هر چه بیشتر در راستای خدمت به جامعه اسلامی و اصلاح آن کمر همت بست. در این میان، کعب بن زهیر از جمله شاعرانی است که به آوردن حکمت در اشعار خود، علاقه نشان داد. او یکی از شاعران مخضرم می‌باشد که در ابتدا به دشمنی با اسلام پرداخت اما پس از زمانی کوتاه، اسلام آورد. پس از اینجا مفهوم واژه مخضرم بر ما معلوم می‌شود و آن به معنای درک دو دوره جاهلی و اسلامی است.

در رساله حاضر سعی بر آن شده است که اشعار حکمی و اندیشه‌های اسلامی کعب بن زهیر مورد بررسی و شرح قرار داده شود. به این منظور ابتدا به معرفی عصر زندگی شاعر یعنی، روزگار جاهلی و صدر اسلام پرداختیم تا تصویری از وضعیت شعر و شاعری در این دوره‌ها پیش روی ذهن خواننده ترسیم گردد. سپس مقدمه‌ای حول حکمت نگاشته و فصولی را به زندگی نامه کعب اختصاص دادیم و در فصل پایانی نیز به شرح و بررسی اشعار حکمی و اندیشه‌های اسلامی شاعر پرداختیم.

متن دیوانی که در این رساله مورد بهره‌برداری قرار گرفته شده بر اساس جمع‌آوری سگری، محمد فاروق، درویش الجوییدی تنظیم شده است، آن‌گاه هر بیت اعراب‌گذاری شده و لغات مهم آن همراه با ترجمه و شرح ابیات و نیز ذکر نکات نحوی و بلاغی ابیات که در زیر همان بیت به فارسی نگاشته شده است. روندی که این رساله طی کرده است، خواننده را متوجه این نکته می‌کند که کعب از ارشادات پدرش در زمینه شعر بهره‌ها برده است و قدم در مسیر وی نهاده و تا حد زیادی از وی تأثیر پذیرفته است، دیگر آن که اسلام کعب، اسلام حقیقی بود تا آن‌جا که در اندیشه‌های اثر گذاشت و نتیجه آن در تغییر مضمون شعری و نحوه گزینش الفاظ، هویدا است و دلیل دیگر ادعای ما آن است که در میان اشعار وی به حکمت و اندیشه‌هایی باز برخورد می‌کنیم که رد پای اسلام و قرآن و حدیث در آن نمود دارد.

واژگان کلیدی: عصر جاهلی - حکمت و اندیشه‌های اسلامی - تحلیل واژگانی - اشارات نحوی

وبلاغی - شرح ابیات

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۵

فصل اول: معرفی عصر زندگی شاعر

۱.۱. عصر جاهلی..... ۵

۱.۱.۱. مفهوم جاهلیت..... ۵

۲.۱.۱. نگرشی بر سرزمین وحی از جنبه فرهنگی..... ۷

۳.۱. شعر عصر جاهلی..... ۱۱

۱.۳.۱. صحت و سقم شعر جاهلی..... ۱۱

۲.۳.۱. ارزش ادبی شعر جاهلی..... ۱۳

۳.۳.۱. ارزش تاریخی شعر جاهلی..... ۱۵

۴.۳.۱. محتوا و موضوع شعر جاهلی..... ۱۶

۵.۳.۱. شکل و فرم شعر جاهلی..... ۱۸

۴.۱.۱. آیین جاهلی..... ۱۹

۱.۴.۱.۱. شرک و بت پرستی..... ۱۹

۲.۴.۱.۱. حنیفی..... ۱۹

۳.۴.۱.۱. صابئی..... ۲۰

۴.۴.۱.۱. مجوسی..... ۲۰

۵.۱.۱. خلق و خوی جاهلی..... ۲۲

۲.۱. عصر صدر اسلام..... ۲۴

۲۵	۱.۲.۱. تاثیر اسلام در زبان و ادبیات
۲۷	۲.۲.۱. شعر در عصر صدر اسلام
۲۷	۱.۲.۲.۱. انواع شعر در عصر صدر اسلام
۲۹	۲.۲.۲.۱. اغراض شعر
۳۱	۳.۲.۲.۱. ویژگی شعر شاعران مخضرم و صدر اسلام
۳۲	۴.۲.۲.۱. پیامبر و شعر

فصل دوم حکمت

۳۴	۱.۲. تعریف حکمت
۳۴	۱.۱.۲. معنای لغوی حکمت
۳۴	۲.۱.۲. معنای اصطلاحی حکمت
۳۶	۲.۲. اقسام حکمت
۳۷	۳.۲. پیدایش حکمت
۳۹	۴.۲. تعریف حکیم
۴۱	۵.۲. اهمیت و جایگاه حکمت
۴۲	۶.۲. موضوع و هدف حکمت
۴۳	۷.۲. رابطه حکمت و اخلاق
۴۴	۸.۲. حکمت در قرآن

فصل سوم زندگی نامه کعب بن زهیر

۴۸.....	۱.۳. زندگی کعب.....
۵۱.....	۲.۳. کعب در اسلام.....
۵۶.....	۳.۳. اشعار و آثار کعب.....
۶۰.....	۴.۳. ویژگی و جایگاه شاعر.....
۶۳.....	۵.۳. موضوعات شعری.....
۶۳.....	۱.۵.۳. مدح.....
۶۴.....	۲.۵.۳. هجاء.....
۶۵.....	۳.۵.۳. رثاء و فخر.....
۶۶.....	۴.۵.۳. حکمت.....
۶۶.....	۱.۴.۵.۳. حکمت در عصر جاهلی.....
۶۸.....	۲.۴.۵.۳. حکمت در عصر اسلامی.....

فصل چهارم بررسی و شرح ابیات حکمی و اندیشه اسلامی کعب

۷۳.....	شرح و بررسی و اعراب گذاری ابیات.....
۱۴۱.....	نتیجه گیری.....
۱۴۶.....	خلاصة الاطروحة.....
۱۵۵.....	فهرست آیات قرآن.....
۱۵۷.....	فهرست اشعار.....
۱۶۹.....	منابع فارسی.....

المصادر العربية..... ١٧٢

Abstract..... ١٧٧

پیشگفتار

کعب بن زهیر یکی از شاعران برجسته مخضرمی است که بررسی و تحلیل افکار او ارزنده و قابل تأمل است چرا که شعرای مخضرم در حقیقت در دو عصر، شعر گفته اند یعنی هم در دوره جاهلی و هم دوره اسلامی. از اینجاست که بررسی اشعار این شاعر برای ما اهمیت دارد تا از راه این بررسی به این مطلب دست یابیم که چگونه شاعر توانسته است خویش را با دو فرهنگ و اغراض و فنون شعری وفق داده و در این دو قالب طبع آزمایی کند و چه سان فرهنگ والای اسلامی باعث تغییر اسلوب شعر او شده و او را به انسانی حکیم، صبور با طبعی لطیف مبدل ساخته است.

در رساله حاضر قصد آن داریم که به بررسی و شرح ابیات حکمی و اندیشه های اسلامی کعب پردازیم تا خواننده این رساله، ضمن آشنایی بیشتر با این شاعر، با اندیشه های او پیش از اسلام و تغییر افکار وی پس از اسلام و سیر آن ها به سوی منش اسلامی و تأثیر تعالیم دین جدید بر شعرش آشنا شود.

قلمرو مکانی این پژوهش، جزیره العرب، قلمرو زمانی آن دوره مخضرم و قلمرو موضوعی آن شرح و تحلیل اشعار حکمی و اندیشه های اسلامی در دیوان کعب بن زهیر می باشد. سوال هایی که در آغاز این پژوهش، ذهن نگارنده را به خود مشغول می سازد عبارتند از این که:

- آیا کعب در حکمت خود از پدرش -زهیر بن ابی سلمی- تأثیر گرفته است؟

- چگونه کعب به اندیشه های اسلامی روی آورد.

- آیا شاعران دیگر این دوره از این حکمت ها متأثر شده اند؟

این پژوهش از هر سو پژوهشی جدید است و تا به حال کاری در زمینه بررسی و شرح ابیات حکمی و تأثیر اسلام بر اشعار این شاعر، صورت نگرفته است.

روش انجام پژوهش، توصیفی می باشد زیرا هدف این رساله شرح و تحلیل دیوان شاعر یاد شده است، برای رسیدن به اهدافی که بیان شد، روش کتابخانه ای (فیش برداری) برای گرد-آوری اطلاعات در نظر گرفته شد و با بهره گیری از منابع و مآخذ مورد نیاز، فصل های زیر برای رساله حاضر در نظر گرفته شد:

فصل اول: در این فصل به معرفی عصر شاعر پرداخته ایم. چون شاعر از جمله شعرای مخضرم بوده که دو دوره جاهلی و اسلامی را درک کرده است، ابتدا به تعریف واژه مخضرم پرداختیم سپس مقدمه ای پیرامون این دو عصر آوردیم تا خواننده پیش زمینه ای از وضعیت تاریخی و ادبی آن دوران داشته باشد.

نخست به شرح و بررسی مفهوم جاهلیت، آیین، خلق و خوی جاهلی، نگرشی بر جزیره العرب از جنبه ادبی و فرهنگی، ارزش شعر جاهلی و ارزش ادبی و تاریخی آن، محتوا و موضوع و شکل و فرم شعر در دوره جاهلی پرداختیم آن گاه به تأثیر اسلام در ادبیات، شعرو انواع و اغراض آن، ویژگی شعر در عصر اسلامی پرداختیم، سپس شعر در عهد پیامبر را مورد بررسی قرار دادیم.

فصل دوم: در این فصل، تعریف حکمت از نظر لغوی و اصطلاحی، اقسام حکمت، پیدایش حکمت، تعریف حکیم، اهمیت و جایگاه حکمت، موضوع و هدف حکمت، رابطه حکمت و اخلاق در قرآن پرداختیم

فصل سوم : در این فصل به زندگی نامه کعب بن زهیر از ابتدا تا ایمان آوردنش به دین

اسلام، ویژگی و جایگاه شعر و موضوعات شعری او پرداختیم .

فصل چهارم که فصل پایانی به شمار می‌رود، مربوط به بررسی و شرح ابیات حکمی و

اندیشه های اسلامی کعب، می‌باشد.

نحوه تحقیق در بخش پایانی بدین صورت است که ابتدا ابیات مورد نظر همراه با اعراب

دقیق آن ها آورده شده و ذیل هر بیت، معانی واژه های دشوار، نکات بلاغی و نحوی مهم

و ترجمه و شرح آن نگاشته شده است.

برای جداسازی ابیات یک قصیده با قصیده دیگر از ستاره استفاده شده است.

لازم به توضیح است که ابیات با نسخه های مختلف دیوان با هم مقابله و اگر بیتی به صورت

دیگری نیز آمده، آن صورت نیز ذیل بیت نگاشته شده است، اما برای شرح و بررسی روایت

مشهورتر مد نظر قرار گرفته است.

برای ترجمه ابیات و لغات نیز از فرهنگ هایی چون لسان العرب، قاموس فیروز آبادی،

المنجد، الوسيط، الرائد، لاروس استفاده شده است.

در بخش پایانی رساله، خلاصه ای از مطالب به زبان عربی و پس از آن نیز چکیده انگلیسی

آورده شده است.

کتابنامه رساله در دو بخش کتاب های فارسی و عربی آورده شده است و در صورتی که نام

و نام خانوادگی مولفان منابع عربی قابل تفکیک نبود، به همان صورتی که روی جلد آن ها

آمده، نگاشته شده بود، بسنده کردیم مثل عزیزه فوال بابتی.

در ضمن برای نوشتن رساله از کتاب هایی استفاده گردید که صرفاً جهت افزایش اطلاع این جانب بود ، که نام آن ها نیز در بخش کتابنامه ذکر کردیم مانند الادب العربی و تاریخه حتی نهاية العصر الاموی دکتر آذر شب و کتاب حاشیة علی بانت سعاد عبد القادر بغدادی و المحيط فی الادب مسعود جبران و جواهر البلاغة حسن عرفان ومبادئ العربية جلد چهارم.

امید است این رساله ،مورد توجّه و استقبال کلیّه دانشجویان و پژوهندگان رشته زبان و ادبیات عربی و فارسی و همچنین تمامی علاقه مندان به پژوهش در این زمینه قرار گیرد و راه را برای آن ها هموار سازد.

من الله التوفیق

لادن محمدیان

فصل اول

معرفی عصر زندگی شاعر

معرفی عصر زندگی شاعر

کعب بن زهیر ابن ابی سلمی یکی از شاعران بلند آوازه مخضرم است، که در دو دوره جاهلی و اسلامی زندگی کرد، برای آن که تصویری از عصر زندگی شاعر در ذهن خواننده نقش بیند مقدمه ای حول این دو عصر نگاشته شده است، اما پیش از پرداختن به این دو عصر به معنا و مفهوم مخضرم و این که به چه شاعرانی مخضرم گفته می شد، می پردازیم.

اگر بخواهیم حیطه عصر مخضرمین را مشخص کنیم باید به زمانی که بیشتر شعراء مخضرم آن را درک کرده اند، نگاهی بیاندازیم این دوره تقریباً از زمان نعمان بن منذر ابی قابوس (۵۸۵م) تا زمان معاویه بن ابی سفیان (۶۶۱م) می باشد (الجبوری، ۱۳۸۴: ص ۱۷).

از آن جا که بیشتر شاعران صدر اسلام از شاعران مخضرم می باشند، لازم است به ویژگی های شعر آنان هرچند به طور اجمال و گذرا اشاره کنیم، اما قبل از آن ضروری است به بررسی واژه مخضرم از نظر لغت و اصطلاح پردازیم.

واژه مخضرم از ماده (خ، ض، ر، م) در کتب لغت به معانی متعددی آمده است از جمله:

۱. یکی از معانی آن فراخی و فراوانی است، در لسان العرب آمده است: «بئر مخضرم،

ماء مخضرم و خضارم» یعنی چاه پر آب و آب فراوان.

فیروز آبادی در قاموس چنین می نویسد: «خِضْرُم بر وزن زِبْرِج به معنای چاه پر آب و دریای بزرگ است».

۲. دیگر از معانی این واژه، بریدن و داغ نهادن می باشد: ناقة مخضرمه یعنی ماده شتری که

قسمتی از کناره گوش آن را بریده باشند و خضرمه به معنی بریدن یکی از دو گوش، از نشانه

های دوره جاهلی بوده است.

معرفی عصر زندگی شاعر

اصمعی می‌نویسد: در اواخر دوره جاهلی، جماعتی بر روی شترانی که گوش‌های آنان بریده بود، اسلام آوردند، پس هرکسی که جاهلیت و اسلام را درک کرد، مخضرم نامیده شد (الجبوری، ۱۳۸۴: ص ۵۳-۵۴).

۳. از دیگر معانی این واژه، دورگه بودن است و نیز کسی که اصل و نژادش مشخص

نیست:

رجل مخضرم: یعنی کسی که پدرش سفید پوست و خودش سیاه باشد و یا کسی که نژاد او ناقص

است و نیز به معنای کسی است که کنیزکان او را زاده باشند (همان).

اما درباره معنی اصطلاحی مخضرم، نظرات گوناگونی بیان شده است.

ابن قتیبه می‌گوید: «شاعر مخضرم شاعری است که در سنین بالا اسلام را درک کرده و پس از

وفات پیامبر (ص) اسلام آورده باشد». (همان)

در این باره باید گفت وی با این تعریف، گروه بسیاری از شاعران مخضرم را که در زمان پیامبر،

اسلام آورده اند از قلم می‌اندازد.

وی در تعریف مخضرم از اهل حدیث پیروی کرده است. سیوطی در شرح التقریب می‌نویسد: در

میان اهل حدیث، مخضرم کسی است که دوره جاهلی و زمان پیامبر را درک کرده باشد ولی پیامبر

را ندیده باشد.

سیوطی ضمن بیان تفاوت کاربرد مخضرم در نزد اهل حدیث و اهل لغت اضافه می‌کند:

مخضرم در نزد اهل لغت کسی است که نیمی از عمر خویش را در جاهلیت و نیمی دیگر را

در اسلام گذرانیده باشد چه موفق به درک صحبت پیامبر شده یا نشده باشد.

معرفی عصر زندگی شاعر

بغدادی نیز در این باره چنین ادامه می دهد که مخضرم کسی است که هر دو دوره جاهلی و اسلامی را درک کرده باشد، این نظر شامل شاعر و غیر شاعر می گردد. (البغدادی، ۱۰۹۳:ص ۲۴۵).

برخی از ادبای جدید در تعریف شاعر مخضرم معتقدند که شعر او باید متأثر از اسلام باشد، این ادیبان، کسانی چون خنساء، لبید و... را که شعرشان متأثر از اسلام نیست، مخضرم نمی دانند.

عده ای نیز در تعریف مخضرم چنین گفته اند: منظور از مخضرم، شاعری است که هر دو دوره جاهلی و اسلامی را درک کرده باشد که نظر مشهور است، سپس این واژه در معنایی فراتر از آن به کار رفت. در این کاربرد، به هر کسی که دو حکومت را درک کرده باشد، مخضرم می گفتند به عنوان مثال رؤبة بن عجاج و حماد عجرد که دو دولت بنی امیه و بنی عباس را درک کرده بودند، مخضرم می نامیدند (الجبوری، ۱۳۸۴:ص ۵۵).

با توجه به تمامی تعاریفی که تاکنون ارائه شد می توان شاعر مخضرمی را چنین تعریف نمود: شاعر مخضرم کسی است که دوره جاهلی و اسلامی را درک کرده باشد. (افرام

البستانی، ۱۳۸۳ هـ ج ۲، مقدمه)

۱.۱. عصر جاهلی

۱.۱.۱. مفهوم جاهلیت

دانشمندان و مورخان در این باب که چرا قرآن، اعراب قبل از اسلام را اهل جاهلیت خوانده، اختلاف دارند. بعضی می‌گویند به خاطر رواج بت‌پرستی و جهل در میان آنان است و بعضی می‌گویند به سبب رواج دشمنی و خونریزی میان عشایر و قبایل (الفاخوری، ۱۳۸۶: ۳۵).

نکته ای که در این جا قابل توجه می‌باشد، این است که اصطلاح جاهلی که به این عصر اطلاق شده است به معنای سبک مغزی، خشم و تند خویی و خشونت است و در مقابل کلمه اسلام می‌باشد که به فروتنی و عبادت خدای تبارک و تعالی و هر آنچه که اخلاق نیکو را در بر می‌گیرد، دلالت دارد و این کلمه (جاهلی) در قرآن کریم، حدیث نبوی و شعرهای جاهلی نیز به همین معانی آمده است (شوقی ضیف، ۱۹۶۰: ص ۳۵) در نتیجه این واژه مقابل کلمه علم نمی‌باشد.

گر چه در ابتدا این گونه به نظر می‌رسد که عصر جاهلی تمام دوره های قبل از اسلام را در برمی‌گیرد ولی پژوهشگران، عصر جاهلی را این چنین توسعه نمی‌دهند، بلکه آنان از یک قرن و نیم تا دو قرن قبل از بعثت رسول اکرم (ص) پا فراتر نمی‌نهند، و به همین دوره از زمان اکتفا می‌کنند و این همان زمانی است که از آغازین روزهای آن ویژگی های زبان عربی کامل شده است و شعر جاهلی که به دست ما رسیده متعلق به همین دوره است (شوقی ضیف، ۱۹۶۰: ص ۳۸). قدیمی ترین شعری که به ما رسیده قطعاتی است که در حرب بسوس^۱ یا پیش از آن سروده شده است (الفاخوری، ۱۳۸۶: ص ۳۵).

۱. این جنگ هرچند که مبنای تاریخی دارد، اما در شمار اساطیر عرب در آمده است، این جنگ به نام زنی به همین نام است که سبب جنگ بین دو قبیله بکر و تغلب گردید و نزدیک به ۴۰ سال ادامه داشت (الفاخوری، ۱۳۸۶: ص ۴۸-۴۹).

جرجی زیدان در کتاب خود «**تاریخ آداب اللغة العربیة**» عصر جاهلی را به دو قسم، جاهلیت اول یا عصر قدیم، از ما قبل تاریخ تا قرن پنجم میلادی و جاهلیت دوم از قرن پنجم میلادی تا ظهور اسلام، تقسیم می کند و معتقد است زبانی که از طریق شعر جاهلی و ضرب المثلها بدست ما رسیده و در قرآن کریم به طور کامل تجلی یافته است، نمی تواند حاصل یک قرن و دو قرن باشد، بلکه این زبان، زبانی پخته، کامل و فصیح است که در دوره های پیشین که در هاله ای از ابهام فرو رفته است، کودکی خود را پشت سر گذاشته و در دوره ای که شعر آن بدست ما رسیده یعنی یکی، دو قرن قبل از اسلام به کمال خود رسیده است، همچنین او این زبان را، زبان مردمانی متمدن می پندارند نه شورشیانی نادان (زیدان، ۲۰۰۵، ج ۱: ص ۲۶-۲۸).

۲.۱.۱. نگرشی بر سرزمین وحی از جنبه فرهنگی و ادبی

❖ سواد در جاهلیت

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (جمعه ۲/۲) او خداوندی است که در میان اعراب ناخوانده و نا نویسندۀ مکه، پیامبری از جنس خودشان برانگیخت تا آیات خداوند را بر آن ها قرائت کند و آنان را از آلودگی ها پاک، و شریعت و حکمت آموزد، اگرچه پیش از این در گمراهی آشکار بودند.

آنچه از این آیه و برخی آیات دیگر و روایات وارده در عصر پیامبر (ص) به دست می آید دلالت بر امیت مردم حجاز در عصر نزول دارد.

مفسران کلمه امی را سه گونه تفسیر نموده اند:

۱. درس ناخوانده و نا آشنا به خط و نوشته، اکثریت مفسرین بر این عقیده هستند که این کلمه منسوب به ام است که به معنی مادر می باشد. و امی کسی است که از جهت اطلاع بر خواندن و نوشتن به شکل مادر زادی خویش مانده است یا آن را منسوب به امت دانسته اند یعنی اکثریت مردم که خواندن و نوشتن نمی دانستند. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۳-م)

۲. معنی دیگری که برای این کلمه ذکر شده است این که امی به معنی کسی است که منسوب به ام القری باشد (طبرسی، ۱۹۵۷: ج ۱، ص ۶۳) و مقصود از ام القری مکه است.

۳. سومین معنی امی مشرکین عرب می باشند که تابع کتاب آسمانی نبوده اند، امیین در مقابل اهل کتاب آمده است. (همان)

واقعیت این است که معنی اخیر معنی جداگانه از معنای اول نمی باشد و این گونه نبوده که هر کسی پیرو یک کتاب آسمانی نباشد به او امی اطلاق شود هرچند که با سواد و درس خوانده باشد بلکه به

مشرکین عرب از آن جهت اطلاق شده است که مردمی بی سواد بوده اند و بر این امر شواهد بسیاری از آن جمله از پیامبر روایت شده است:

«نحن امةٌ اُمیةٌ لَا تَقْرَأُ وَلَا تَكْتُبُ» (المجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶: ص ۱۱۹).

جاحظ در این باره می گوید:

همه چیز در جاهلیت شکل بدیهی و ارتجالی داشت و هیچ عربی چیزی را به شکل کلاسیک نیاموخته بود بلکه آن ها افرادی امی بودند که نوشتن نمی دانستند (جاحظ، ۱۹۰۸، ج ۳: ص ۲۸).
گرچه برخی از محققین و نویسندگان معاصر تلاش می نمایند این مطلب را که امیت و درس نخواندگی سرزمین حجاز را هنگام نزول وحی در بر گرفته بود، نفی کنند ولی آنچه از آیات و روایات و اسناد تاریخی به ما رسیده است بیانگر این حقیقت است که تعداد محدودی از مردمان در زمان بعثت، سواد خواندن و نوشتن داشته اند. نقل می شود که در مکه تعداد کسانی که از مردان می توانستند بخوانند و بنویسند از هفده نفر تجاوز نمی کرد و از زنان تنها یک زن سواد خواندن و نوشتن داشت. (بلاذری، ۱۳۷۷: ص ۴۵۷).

البته باید خاطر نشان کرد بعد ها سطح سواد در همین عهد جاهلی بالا رفت تا جایی که شعری را در همین دوره می بینیم که خواندن و نوشتن می دانستند از آن جمله کعب بن زهیر و برادرش بجیر است و گواه ما در این امر نامه ای است که کعب برای بجیر، برادرش نوشت و او را به خاطر اسلام آوردنش سرزنش کرد و همچنین نامه ای است که بجیر به کعب نوشت و او را به خاطر کفرش بیم داد. (ناصر الدین الاسد، ۱۹۲۱: ص ۱۱۵).